

MIÉRT LEGYEN A MIGRÁCIÓ POLITIKAELEMLETE FEMINISTA?*

Ujlaki Anna

(Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet
Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola)

*A tanulmány beérkezett: 2021. március 18., opponálás: 2021. március 18. – 2021. április 7.,
véglegesítve: 2021. június 3.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miben jelent korrekciót a feminizmus a migráció főáramú politikaelméletére nézve. A tanulmány először rávilágít a migráció kortárs szakirodalmának fő jellegzetességeire, így annak módszertani nacionalizmusára, majd felvázolja a téma átfogó és pontos politikaelméleti megközelítésének kritériumait. Ezt követően amellet sorakoztat fel érveket, hogy a tudományos vizsgálódás három – empirikus, politikaelméleti és etikai – szintjéhez tartozó feminista elképzelések hogyan járulnak vagy járulhatnak hozzá a migráció politikaelméletéhez.

Kulcsszavak: feminizmus ■ migráció, bevándorlás ■ politikaelmélet ■ módszertani nacionalizmus

A bevándorlás, vagyis a migráció speciális esete fontos témája volt az elmúlt évek hazai és nemzetközi politikai közbeszédének és egyúttal a politikaelméletnek is. Ugyan a tágabb értelemben vett migráció kérdésével a nemzetközi kapcsolatok elmélete és a migrációs tanulmányok interdiszciplináris területe is részletesen foglalkozik, a főáramú normatív politikaelmélet azonban viszonylag egyoldalúan ragadja meg a migrációval kapcsolatos problémákat, amikor a bevándorlásra, azon belül is leginkább a kizárás kérdésére összpontosít. Bár a politikai közösségbe való befogadás vagy kizárás rendkívül fontos kérdés, a migrációt és a mozgást, mint a társadalmi élet alapvető jellemzőit, és az ezekkel járó jelenségeket nem érthetjük meg pusztán ennek, a bevándorlók befogadásának vitáján keresztül. A tanulmány abból az elképzelésből indul ki, hogy abban az esetben érthetjük meg mind a szélesebb értelemben vett migrációt, mind annak speciális esetét, a bevándorlást, ha távolabb lépünk a témának a szakirodalomban bevett keretezésétől és egy átfogóbb, a kizárás és befogadás dichotómiájából kimozduló nézőpontból közelítjük meg. Bár egy

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-I-BCE-15 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Program szakmai támogatásával készült.

ilyen megközelítésre elviekben több lehetőség is van, a tanulmány célja, hogy rámutasson, miben gazdagíthatják a migráció politikaelméletét a különféle *feminista* megközelítések. A feminizmus, pontosabban a különféle *feminizmusok* számos tekintetben hozzájárulhatnak a migráció jelenségének megértéséhez, fontosabb politikai és társadalmi vonatkozásainak felismeréséhez, és akár sürgető kihívásainak megoldásához is. A feminizmusok sokféleségének köszönhetően a szakirodalomban nem létezik és nem is létezhet átfogó feminista megközelítése a migráció politikaelméletének, inkább egyes témákra fogékony feminista álláspontok léteznek, amelyek ritkán reflektálnak közvetlenül a migráció témájára. A tanulmány célja ezért az, hogy egy olyan feminista nézőpontot kínáljon, amely az elemzés több szintjén is hozzájárulhat a migráció szakirodalmához, kiküszöbölve annak bizonyos hiányosságait, valamint újabb nézőpontokkal gazdagítsa a meglévő szakirodalmat.

A tanulmány a következőképp épül fel. Az első részben rávilágítok a migráció politikaelméletének sajátosságaira és hiányosságaira. A második részben felvázolom a migráció feminista politikaelméleti kutatásának egy átfogó programját, amelyben a megközelítések három szintjét különítem el. Az első szintet az *empirikus* vizsgálatok képezik. Ide a társadalmi nemek és a migráció sajátos összefüggéseit és a mozgással kapcsolatos eltérő tapasztalatokat feltáró empirikus kutatásokat sorolom, amelyek a normatív szempontok alapjául szolgálnak. A második szintet a *politikaelméleti* megközelítések jelentik, amik a feminista gondolkodókat foglalkoztató, a politika világával kapcsolatos témákra összpontosítanak, mint amilyen a politika individualista, érdekközpontú felfogása, a függőség és uralom kérdése, vagy a köz- és magánszféra elválasztásának kérdése és a nők kiszorulása az előbbiből. Ebben a részben arra mutatok rá, hogy ezek a témák a feministák számára fundamentális kérdések, mind fontos implikációkkal bírnak, amennyiben kiterjesztjük őket a migráció témájára. A harmadik, *etikai* szint esetében azt mutatom be, hogyan járulhat hozzá a migráció etikai megközelítéseihez a gondoskodás feminista etikája. A tanulmány utolsó részében azt a kérdést járom körül, milyen nehézségekbe ütközünk, amennyiben a migráció egy kifejezetten feminista nézőpontból történő vizsgálata mellett érvelünk, és hogyan kerülhetők ki ezek a kihívások.

A KÉRDÉSFELTEVÉS NEHÉZSÉGEI

A migrációval kapcsolatos normatív gondolkodás viszonylag új jelenség a kortárs politikaelméletben. Ennek ellenére a migráció mindig is foglalkoztatta a politikáról gondolkodókat, például Kant a hospitalitás kérdésével foglalkozott, Hannah Arendtet a „jog a jogok birtoklására” foglalkoztatta a téma kapcsán, John Rawls pedig a „népek joga” problematikája kapcsán fejtette ki észrevételeit a migrációról. A főáramú politikai gondolkodásban időről időre több, a

migrációval kapcsolatos kérdés is diszkusszió tárgyává vált, köztük az állampolgárság, a multikulturalizmus, a nacionalizmus vagy az asszimiláció kérdése is. A migráció, mint a politikai érdeklődés *sui generis* területe Joseph Carens (1987) *Aliens and Citizens: The Case for Open Borders* című híres tanulmányával robbant be a politikaelméleti diskurzusba, amit jóidőre meg is határozott Carens problémafelvetése. A migráció politikaelméletét nagyrészt a *bevándorlás* kérdése foglalkoztatja, a normatív viták pedig elsősorban a nyitott és zárt határok, azaz a befogadás és a kizárás kérdése mentén folynak (például Abizadeh, 2010; Miller, 2010, Wellman–Cole, 2011).

Habár ezek a viták rendkívül érdekesítőek és komoly befolyással is bírnak a bevándorlással kapcsolatos kérdésekre és a gyakorlati politika szintjén adott válaszokra, valójában csak egy kis szeletét fedik le a migráció jelensége kapcsán felmerülő kérdéseknek. Azzal, hogy gyakorlatilag a bevándorlás szinonimájaként kezelik a migrációt, és ezzel a befogadás és kizárás kérdése mentén húzzák meg a vita frontvonalait, indokolatlanul fedik el a migráció széleskörű jelenségének több dimenzióját, ráadásul egy speciális nézőpontra, a bevándorlót befogadó állam perspektívájára szűkítik a vizsgálódást. A migrációval kapcsolatos kérdéseknek ezek közé a meghatározott keretek közé szorítása azonban azért problematikus, mert egyoldalúvá teszi a megközelítéseket és korlátozott válaszlehetőségeket kínál a világ kihívásainak megválaszolására. Emiatt ebben a részben felvázolom, hogy a migráció politikaelméletét uraló diszkusszió problémafelvetése miért tekinthető alapvetően elhibázottnak abban az értelemben, hogy milyenek *kellene* lennie a migráció szélesebb értelemben vett átfogóbb, pontosabb vizsgálatának. Az ezt követő fejezet pedig már arra mutat rá, hogy a feminista megközelítések éppen ezeknek a hiányosságoknak a kiküszöbölésével képesek hozzájárulni a domináns szakirodalomhoz.

Az elmúlt években egyre szélesebb körben szokás a *módszertani nacionalizmus* miatt kritizálni a politikaelméleti szakirodalmat. Bár a kritika eredetileg a társadalomtudományok szélesebb területére vonatkozott, később kifejezetten a politikaelméletet is elérte, ez pedig nagyban befolyásolta a migráció normatív kutatásainak nyelvezetét (Sager, 2016, 2018, lásd még: Bauböck, 2017).

A módszertani nacionalizmus implicit módon elfogadott előfeltevések gyűjteménye, amelyek azon az elképzelésen alapszanak, hogy a világ természetes alapegységei a nemzetek vagy államok (Wimmer–Glick Schiller, 2002: 302.). Az előfeltevések kritika nélküli elfogadása megakadályozza a politikai gondolkodókat abban, hogy felismerjék a migrációban megjelenő releváns szereplőket, valamint azokat a nemzetközi és nemzeti politikai, társadalmi és gazdasági struktúrákat, amelyek hatással vannak az emberi mobilitásra és migrációra (Sager, 2016, 2018).

A módszertani nacionalizmus *ismeretelméleti* probléma, tehát a társadalmi világ megismerésével kapcsolatos kihívásokra vonatkozik. Ez azt jelenti, hogy sem a módszertani nacionalizmusból, sem annak kritikájából nem következik

egyenesen a *morális* értelemben vett liberális nacionalizmus (elsősorban Rawls, 2008; Miller, 2016) vagy kozmopolitizmus (elsősorban Beitz, 1999; Benhabib, 2004; Carens, 2013; Pogge, 1992; Tan, 2004) elfogadása.

A migráció politikaelméletének módszertani nacionalizmusa egyik legfőbb ismeretelméleti problémája, hogy a *mozdulatlanság* iránti elfogultsághoz vezet, ami miatt a politikaelméleti gondolkodók ignorálják a mozgást vagy abnormálisnak tekintik azt (Sager, 2018: 3. és 20.). Emiatt a *bevándorlók* – akikkel elsősorban foglalkozik a szakirodalom – a rendszer *anomáliájaként*, *patológiaként* (uo. 25.) vagy kifejezetten a befogadó országokra jelentett *fenyegetésként* jellennek meg (De Genova, 2016: 315.). Alex Sager az Egyesült Államokban dolgozó mexikói bevándorlók példáján mutatja be, hogy a módszertani nacionalizmus hogyan akadályozza meg a politikai gondolkodókat abban, hogy megfelelő figyelmet szenteljenek a globális és regionális gazdasági rendszerek történetének és természetének, ami miatt ezeket a bevándorlókat nem az évszázados strukturális függőség eredményének látják, hanem a vizsgálódást zavaró anomáliának (Sager, 2016: 55.). Thomas Nail bár nem használja a módszertani nacionalizmus kifejezést, Sagerhöz hasonlóan amiatt kritizálja a főáramú kutatást, mert az tévesen a *szttázis* vagy mozdulatlanság és az állam nézőpontjából közelíti meg a migrációt és „a migráns figuráját”, ezáltal téves képet adva róluk (Nail, 2015).

A módszertani nacionalizmus kritikusai egy olyan kritikai kozmopolitizmust (Delanty, 2006), más elnevezéssel módszertani kozmopolitizmust (Beck, 2004; Chernilo, 2006) ajánlanak, amely elhivatott a „migráns nézőpontja” iránt (Sager, 2018). Nail kifejezetten a politikaelméletnek a migráns figurájára alapozott újragondolását szorgalmazza azzal, hogy rámutat, a történelem során „valamennyi társadalom kitermelte a saját migránsait” (Nail, 2015: 15. és 17.). Nail különböző migráns figurákon szemlélteti, hogy ezek az (el)üldözött emberek hasonló jegyeket mutattak, kizárásuk hasonló elméleti, történeti és politikai feltételeken alapult, és mivel magukban hordozzák annak lehetőségét, hogy megteremtsék a társadalmi kizárás alternatíváját zavargások, lázadások és az ellenállás révén, ezért valójában éppen ők jelentik a „társadalom történetének valódi hajtóerejét” (uo. 7.).

A módszertani nacionalizmus iránti elfogultság és a probléma sajátos nézőpontból való felvetése következményeképp a migráció normatív megközelítéseiből gyakran kimarad, hogy nemcsak a migráns figurájának, de a migrációnak is számos típusa létezik. A bevándorlók mellett nem feledkezhetünk meg a vendégmunkások, a menekültek, a turisták, a cserediákok tömegéről, de a még papírok nélkül érkező, számon nem tartott, az adott országban „illegálisan” tartózkodó emberekről sem. Továbbá, a bevándorlás mellett az emigráció is fontos normatív következményekkel bírhat, sőt, a migráció sem feltétlenül nemzetközi szinten történik. A migráció fontos dimenziói a belső, regionális migráció, a cirkuláris és a tranzitmigráció (Sager, 2018: 26. és 54; Nail,

2015: 1.). Egy, a módszertani nacionalizmussal szemben kritikus nézőpont érzékeny a migráció fogalmának sokrétűségére, ezért számos olyan tényezőt is figyelembe vesz, amelyek a „célállam” nézőpontjából kiinduló szakirodalom számára észrevétlenül maradnak vagy marginálisnak tűnnek. Ilyen tényező például, hogy a szélesebb értelemben vett migráció implikációi túlnyúlnak azon a *pillanaton*, amikor valaki átlépi egy állam határait. Ezeknek az embereknek az élete például transznacionális jelleget is ölthet, de gyakori, hogy bevándorlók leszármazottjai komoly diszkrimináció áldozatai abban az országban, ahol születtek és ahol egész életükben éltek (Laborde, 2008; Sager, 2018; Ujlaki 2020).

A módszertani nacionalizmus kritikája tehát arra mutat rá, hogy a migráció normatív politikaelméleti megközelítéseinek *kérdésfeltevése* alapvetően problematikus. A főáramú irodalom két szembenálló irányzata, a (morális értelemben vett) liberális nacionalizmus és a (szintén morális) kozmopolitizmus egyaránt egy jellegzetes kérdésre (a bevándorlókhoz való hozzáállásra) összpontosítanak egy speciális nézőpontból: a fogadó államból. Ebből az következik, hogy a migráció számos egyéb formája, normatív implikációja, és a migrációhoz kapcsolódó összetett folyamatok és szereplők rejtve maradnak a vizsgálódásuk előtt. Az egyenlő állampolgárság képe, amely rejtve meghúzódik ezek mögött az elképzelések mögött, valójában *fikció*: az emberek mozgása mindig is valamiféle kitettséggel járt együtt, elég Athén metoikoszaira vagy Róma barbárjaira gondolnunk.

A következő részben arra mutatok rá, hogyan fedik fel a különböző feminista megközelítések ezeket és az egyéb, a szakirodalomban kevésbé tárgyalt tényezőket. Amellett fogok érvelni, hogy a főáramú elméleteknek érdemes komolyan venniük a feminista elképzeléseket, mert azok kitágítják az elemzés horizontját. A feminizmus szakirodalma alkalmas arra, hogy az említett „migráns nézőpontjából” is értelmezze a mozgást, figyelembe vegye azokat a szereplőket és politikai, társadalmi, gazdasági struktúrákat, amelyek hatással vannak az emberekre a migrációt megelőzően, közben és azt követően.

A MIGRÁCIÓ FEMINISTA ÉRTELMEZÉSI KERETE

Ebben a részben a migráció politikaelméletének háromszintű feminista keretrendszerét vázolom fel, és amellett érvelek, hogy a jelenség pontos és átfogó megértéséhez a főáramú szakirodalomnak komolyan kell vennie a feminista megközelítések kontribúcióit. Rámutatok, hogy ezek fontos meglátásokkal bírnak a társadalomtudományi vizsgálódás három szintjén – az *empirikus*, a *politikaelméleti* és az *etikai* szinten –, amelyek vagy kifejezetten a migráció leírására és elemzésére irányulnak, vagy a migrációra nézve is fontos implikációkkal bírnak.

Mindenekelőtt szeretném tisztázni, mit értek „feminizmus” alatt. A feminizmus ellentmondásos fogalom, amely alatt a kortárs szakirodalom jellemzően a nők egyenlő jogaiban és a nemek egyenlőségében való hitet érti (Bryson, 2003). Történetileg a feminizmus a XVIII. századig nyúlik vissza, és sokáig *mozgalomként* volt jelen, bár vannak, akik egészen az antikvitásig vezetik vissza a történetét (Hawkesworth–Disch, 2016.). Politikai filozófiai perspektívából a feminizmus inkább a nyugati filozófiai hagyomány *kritikájaként* értelmezhető, amely tartalmi szempontból egészen szerteágazó (Benhabib–Cornell, 1987; Tong, 2008). A feminista tudományos érdeklődés sokoldalúsága miatt célszerű a feminizmus fogalmát tágabb értelemben, *feminista elképzelések köré*ként értelmezni. A következőkben tehát arra mutatok rá, hogyan járul hozzá ezeknek az elképzeléseknek a köre három különböző szinten a migrációról való elméletalkotáshoz.

Empirikus szint

A kortárs feminista gondolkodást diszciplínától függetlenül meghatározó fogalom a *gender*, azaz a *társadalmi nem*. Bár a gender legalább annyira vitatott fogalom, mint a feminizmus, a legelterjedtebb meghatározása alapján a gender „a (biológiai) nem társadalmi jelentése” (Haslanger, 2012: 7), azaz társadalmi konstrukció, a társadalmi gyakorlat szándékos vagy szándékolatlan terméke (Pateman, 1988: 225.). A következőkben bemutatom, hogyan jelent meg a gender fogalma mentén elsőként az empirikus társadalomtudományokban a migráció főáramú megközelítéseinek feminista kritikája.

A szociológia és a viszonylag újnak számító migrációtanulmányok jellemzően a migráció egyes aspektusainak és a migráns életutak empirikus elemzésével foglalkoznak (Gold–Nawyn, 2013; Váradi, 2018). Stephanie Nawyn kutatása alapján a gender fogalmán alapuló empirikus kutatások három időszakra oszthatók. A társadalmi nem fogalma az 1970-es években és az 1980-as évek elején bináris kategóriaként jelent meg a kutatásokban, amelyek a *bevándorló* nők és férfiak eltérő tapasztalataira igyekeztek rámutatni. Az 1980-as években az elemzés fókusza áttevődött a társadalmi kapcsolatokra, így elsősorban a háztartásokon belüli, munkaerőpiaci és kulturális különbségeket vizsgálták empirikus megközelítésekben a kutatók, akik egyre több figyelmet szenteltek azoknak a körülményeknek, amelyek a migrációhoz vezető döntéseket és a migrációt követő tapasztalatokat befolyásolják. A kortárs migráció-tudományok feminista kutatói pedig már azt is vizsgálják, hogyan változnak a nemi szerepek a migráció következtében, illetve egyenlő figyelmet szentelnek a migráns férfiak tapasztalatainak is (Nawyn, 2010).

A migráció feminista vizsgálatának empirikus szintjén hasonló kihívások jelennek meg, mint a migráció főáramú, nem feminista kutatásaiban. Az elemzés gyakorlatilag kimerül a bevándorlók fogadó államban átélt tapasztalatai-

ban. A migráció egyéb formáinak elemzését pedig más szakterületekre hagyják a kutatók: a belső vándorlását a demográfiai kutatásra, a kényszerített migrációét a menekültekkel és a kényszerített migráció egyéb formáival foglalkozó szakterületre, míg például a szexuális kizsákmányolás céljából történő emberkereskedelem, amelyben a gender szembevető szerepet játszik, valamilyen egészen marginális téma a szakirodalomban (Nawyn, 2010).

Az empirikus migrációkutatás feminista ága azonban fontos alapjául szolgál azoknak a gyakran empirikus megfigyelésekre alapozó elméleti kutatásoknak, amelyeket a vizsgálódás politikaelméleti és etikai szintjéhez sorolok. A normatív elméletekre fontos hatással van a nemek nemzetközi migráció során felmerülő eltérő tapasztalatairól született szakirodalom, valamint a bevándorlók társadalmi neme és életkörülményei, családon belüli hatalmi viszonyai, foglalkoztatási lehetőségei, illetve az egyéb politikai, társadalmi és gazdasági lehetőségei közötti összefüggéseket feltáró empirikus kutatások.

Az empirikus feminista kutatások egyik alapvető felfedezése a migráció tekintetében a fundamentálisan eltérő nemi tapasztalatok feltárása, amelyek közül a szakirodalom három sajátosságot emel ki. Az első a „migráció feminizációja”, azaz a női migránsok számának fokozatos növekedése (Castles–Miller, 1993; Passerini et al., 2010). A második annak felismerése, hogy a bevándorló nők komoly hátrányokkal néznek szembe társadalmi kapcsolataik terén, hazájukban korlátozottak a lehetőségeik (főleg az oktatás terén), míg a célszágokban a bevándorló férfikkal ellentétben nem az emberi tőke, hanem a kulturális normák határozzák meg a lehetőségeiket. Mindemellett a fejlett országokban egész iparágak (gondozás, takarítási szolgáltatások, prostitúció) épülnek a bevándorló nők munkaerejére. A harmadik sajátosság, amelyre rávilágítanak a kutatások, hogy a nők arányának megemelkedése a fogadó országok munkaerőpiacán átalakítja a bevándorló nők (és lányok) családon belüli relatív hatalmát (Nawyn, 2010).

Az empirikus kutatások egy másik fontos, bár egyelőre kevésbé elismert eredménye, hogy nem csupán a nők és férfiak eltérő migrációs tapasztalataira világítanak rá, hanem arra is, hogy a gyermekekre és a felnőttekre is különböző hatással lehet a mozgás, illetve, hogy a bevándorló gyermekek lehetőségei eltérnek a nem bevándorló gyermekekétől. Bár az empirikus szakirodalomban egyre gyakoribb téma, hogy a kényszerített migráció *legsebezhetőbb* alanyai a gyermekek, az ő tapasztalataik kutatása mégis alulreprezentált az akadémiai elemzésekben. A feminista kutatók arra mutattak rá, hogy téves az a korábban bevett nézet, amely a nemzetközi migrációban a nőket csupán a férfiak „poggyászának” tekinti, a migrációval foglalkozó kutatások a gyermekeket továbbra is a felnőttek migrációjának járulékaiként tekintik, főként a migrációt vagy a maradást motiváló érvek valamelyikeként (Thorne et al. 2003: 242.).

A migrációval kapcsolatos feminista kutatásoknak a két említett iránya, a társadalmi nemtől és az életkortól függően eltérő tapasztalatok több tekintet-

ben is a migráció feminista politikaelméleti diszkussziója alapjául szolgálnak. A társadalmi nemmel kapcsolatos empirikus kutatások amiatt rendkívül relevánsak a migráció politikaelmélete szempontjából, mert alátámasztják azokat a normatív diszkussziókat, amelyek során a feminista politikai filozófusok a liberális politikai filozófiai tradíció „általános nézőpontját” kritizálják (Benhabib, 1987, Okin 1989a, 1989b; Young, 1989). Az egyenlőségre, autonómiára és racionalitásra épülő liberális hagyományt amiatt kifogásolják a feminista gondolkodók, mert az teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a társadalmi nemektől függő eltérő tapasztalatokat és lehetőségeket. A genderre alapozó empirikus kutatások rámutatnak, hogy amellet, hogy a nők és a gyermekek a *legsebezhetőbb* alanyai a migrációnak, a bevándorló nők sokkal kizsákmányolhatóbb munkaerőt jelentenek, akár a bevándorló férfiaknál, akár a nem bevándorló nő állampolgároknál.

A feminista kutatók azzal, hogy rávilágítanak a gyermekek eltérő migrációs tapasztalataira, segíthetik a normatív kutatásokat abban, hogy felismerjék a migrációval kapcsolatos releváns kihívásokat. Kerber (2009) arra mutat rá, hogy a gyakorlatban az állampolgárság megszerzésének gyakorlatával párosuló nézet gyermekek tömegét taszítja hontalanságba, amely marginálisnak tekinti őket. Szintén az empirikus tapasztalat segítheti az egyenlőség kérdé- sére érzékeny kortárs normatív elemzéseket abban, hogy reflektáljanak arra, hogy a bevándorló gyermekek alacsonyabb társadalmi-gazdasági helyzete és iskolai szegregációja szerepet játszik a társadalmi egyenlőtlen- ségek újratermelésében (Jacobs–Devleeshouwer, 2016). A gyermekek és a gyermekkor a politikaelméletben jellemzően figyelmen kívül hagyott témának számítanak, aminek két oka is lehet. Egyrészt a politikaelmélet a racionális gondolkodásra képes, autonóm felnőtteket tekinti a vizsgálódás alanyának, másrészt pedig a politikai gondolkodók vélhetik azt, hogy a gyermek- és felnőttkor megkülönböztetése nincs hatással az érvelésükre. Azonban több politikaelméleti gondolkodó felveti, hogy a politikaelméleti kutatásban egyenlő figyelmet kellene fordítani a gyermekek érdekeire (Gutmann, 1980), vagy kifejezetten a gyermekkor kellene a vizsgálódás fókuszába helyezni, mivel az empirikus tapasztalatok azt jelzik, hogy a gyermekkori lehetőségeink alapvetően határozzák meg a felnőttkori lehetőségeinket (Bojer, 2000).

A feminista kutatók migrációval kapcsolatos empirikus észrevételei tehát azért jelentenek rendkívül fontos korrekciót a migráció politikaelmélete számára, mert felfedik a migrációban részt vevő szereplők és a migrációt befolyásoló körülmények sokféleségét, valamint a migráns emberek nemtől és életkortól függően eltérő tapasztalatait. Ezek a kutatások befolyásolhatják, hogy a migráció főáramú politikaelméletének módszertani nacionalizmustól befolyásolt, sajátos, a bevándorlókat befogadó állam nézőpontjával azonosuló, a bevándorlásra összpontosító megközelítéseivel szemben a migrációt összetettebb, többféle emberi vándorlást vagy mozgást magába foglaló jelenségként

írja le a politikaelmélet. A feminista perspektíva emellett lehetővé teszi, hogy a politikaelmélet ahelyett, hogy elsősorban a mozdulatlanságot zavaró *anomáliaként*, vagy egyenesen az állam gazdaságára, kultúrájára és társadalmára jelentett *fenyegetésként* tekintene a migráns figurákra, reflektáljon a migráns nézőpontjából felmerülő normatív kérdésekre is, a mozgással együtt járó, a társadalmi nemtől függő sebezhetőségre és eltérő lehetőségekre. A feminista kutatások továbbá rávilágítanak a migrációs rezsimek, a globális munkaerőpiac és a nemzetközi szereplők kapcsolatára is.

Politikaelméleti szint

A feminista gondolkodás tradíciója egészen a korai feminista gondolkodókig, köztük Mary Astell és Mary Wollstonecraft munkásságáig nyúlik vissza. A feminista politikai filozófiai gondolkodás a mainstream liberális politikai filozófiát egyre inkább a „malestream” jellege, azaz férfiközpontúsága miatt kritizálta (a szójátékon alapuló fogalmat Mary O’Brien [1983] alkotta meg). A szintén liberális alapokon nyugvó kortárs feminista kritika elsősorban a társadalmi igazságossággal foglalkozó normatív politikaelmélettel szemben jött létre, vélhetően azért, mert annak épp az egyének közötti önkényes egyenlőtlenségek megszüntetése a célja, amellyel *per definitionem* a feministák is szimpatizálnak. Az utóbbiak azonban olyan téves gendersemlegességgel vádolják nem feminista kortársaikat, amely egyszerűen elfedi a társadalmak és az azokról alkotott elméletek mögöttes társadalmi nemi struktúráit (Okin, 1989a; Pateman, 1988).

A kifejezetten a migrációról szóló feminista elméletek ritkák a politikaelméleti irodalomban. A feminizmus inkább *ad hoc* jelleggel jelenik meg a migrációról szóló vitákban, azaz számos témát és érvet egyértelműen feminista perspektívából vetnek fel egyes szerzők, azonban nem igazán beszélhetünk olyasvalamiről, mint a *migráció feminista politikaelmélete*. A következőkben emiatt olyan a politikaelméletben létező elképzeléseket csoportosítok, amelyek iránytűt jelenthetnek a migráció átfogó feminista szemléletéhez. Ehhez a normatív vizsgálódás három jellegzetes csoportját azonosítom: az első az érdekek politikában és migrációban játszott szerepére vonatkozik, a második a mozgáshoz és a migrációhoz szorosan kapcsolódó függőségre és uralomra reflektál, a harmadik pedig a köz- és a magánszféra dichotómiájának kritikájával kapcsolatos.

A migráció sajátosan feminista politikaelméleti vizsgálatának első csoportjába azokat a megközelítéseket sorolom, amelyek az érdekek szerepével kapcsolatosak. Az elsősorban a liberális feminizmushoz sorolható politikai gondolkodók ugyanis gyakran azzal kritizálják a főáramú politikaelméletet, hogy azok túl nagy szerepet tulajdonítanak az érdekeknek, amelyeket egyrésztől

adottnak és megváltoztathatatlanak állítanak be. A feministák szerint ez elrejti azokat az egyenlőtlen, internalizált hatalmi struktúrákat, amelyek befolyásolják az önmagunkról alkotott képünket. Másrésztől, az alkukon és szerződéseken alapuló érdekközpontú politikakép alkalmatlan arra, hogy az emberek életét befolyásoló egyéb tényezőket, elsősorban az emberi kapcsolatokat és érzelmeket komolyan vegyük.

Az érdekek hangsúlyozása a főáramú politikaelméletben kétféle módon jelenik meg. Az egyik esetben az elméletalkotó néha vállaltan, de leggyakrabban implicit módon maszkulin szférának tekinti a politikát, a magánélet világát pedig történetileg feminin területnek. Ezt a kritikát mind a liberális mind a radikális, illetve a marxista alapokon nyugvó feminista politikaelmélet megfogalmazza, ugyanakkor ebből szubsztantív tekintetben már egészen különböző következtetéseket vonnak le (a köz- és magán dichotómiájára később még visszatérek). A másik megoldás az elméletalkotás során történő absztrakció eredménye (Schwartzman, 2006: 6–7). A feministák szerint az utóbbiért az *androcentrikus* előítélet felel, amely miatt az elméletalkotók azt feltételezik, hogy minden egyén hasonló érdekekkel bír. A probléma az, hogy ilyenkor a Rawlshoz (1997) hasonló politikai filozófusok azt feltételezik, hogy a család egy harmonikus egység, amelyben minden tagnak azonosak az érdekei (és ezeket a családfő képviseli), vagy téves gendersemlegességgel azt a látszatot keltik, hogy a „férfi” vagy „ember” kifejezés alatt (a „man” kifejezés mindkettőre vonatkozhat a téma túlnyomórészt angolnyelvű normatív politikaelméletében) akár „nőt” is érthetünk (Bryson, 2003: 244.; Lindemann, 2019: 24–28.; Okin, 1989a; Pateman, 1988).

Ahogy Seyla Benhabib (1987) és Iris Marion Young (1989) is rámutat, egy ilyen általánosított nézőpont csak felerősíti a meglévő egyenlőtlenségeket egy olyan társadalomban, amelyben egyes csoportok privilegizáltak, míg mások elnyomottak. A feministák szerint a főáramú elméletek az általuk alkalmazott egyszerűsítések miatt alapvetően tévesek, hiszen a valódi társadalmakat erőteljesen befolyásolja a társadalmi nem, amely meghatározza a nők sajátos tapasztalatait és korlátozza a számukra elérhető lehetőségeket. Kimberlé Crenshaw (1998) ezt a nemi és a faji dimenziók által együttesen okozott *interszekcionális* kirekesztettség fogalmával egészítette ki.

A feministák politikaelméleti kritikái kimondottan szembeszökők, amikor a *migráció* politikaelméletére kerül sor. Ahogy korábban említettem, a migráció szakirodalmának sajátos kérdésfeltevése és érvrendszere mögött az az elképzelés húzódik meg, amely minden egyént egyenlőnek tekint. Ahogy a feminista megközelítések empirikus szinten rávilágítottak, hogy ez az elképzelés téves, hiszen a mozgás, különösképp az államhatárokon átívelő migráció többféle szempontból is deprivált helyzetet teremt, hiszen nemcsak a nem és az életkor befolyásolja az egyén helyzetének bizonytalanságát, de a mozgással

együtt járó bizonytalanság és sebezhetőség gyakran jóval a migráció befejezte után is fennmarad (lásd: Nawyn, 2010), a normatív vizsgálatok segítenek rávilágítani, milyen elméleti konstrukciók révén alakulhat ki az egyenlőségnek ez a fajta *fikciója*. Mivel a migráns nők és gyermekek helyzete hosszútávon is rosszabb a migráns férfiak és a nem migráns nők helyzeténél, ezért a migrációval foglalkozó érdekközpontú politikaelmélet feminista korrekciójának foglalkoznia kell a mozgásban lévő emberek sajátos érdekeivel, szükségleteivel és viszonyaival.

A feminista elméletek második csoportjába azokat a megközelítéseket sorolom, amelyek alkalmasak arra, hogy felfedjék, hogy a *függőség*, az *uralom*, illetve az *elnyomás* és *kizsákmányolás* inherens részei az emberek mozgásának. A feminista szakirodalom, rendkívül gazdagon tárgyalja a nők elnyomásának különböző formáit, kiváltképp azt, ahogyan a nemi egyenlőtlenségek újratermelődnek a nyugati liberális demokráciákban (Jaggar–Rothenberg, 1984: 186.; Lindemann, 2019: 23–39.). A migráció szempontjából a nők egyenlőtlenségének és elnyomásának kérdése úgy fogalmazható újra, ha arra kérdezzük rá, a migráció megerősíti-e a nemi egyenlőtlenségeket, és ha igen, miképpen teszi ezt. Ehhez a migráns figurájának fogalmát kidolgozó Nail észrevételeit idézem fel segítségül: „Még ha a migráció végül pénz, hatalom vagy más hasznok élvezetének relatív növekedésével jár, a migráció folyamata önmagában szinte mindig együtt jár valamiféle, bizonyos ideig tartó bizonytalansággal: a tulajdonjog vagy a tulajdonhoz való hozzáférés elvesztésével, a szavazati joghoz vagy a jóléti szolgáltatásokhoz való hozzáférés megszűnésével, a munkához vagy vezetéshez való jogi státusz felfüggesztésével, esetleg az utazással és a lakóhely megváltoztatásával járó pénzügyi veszteséggel.” (Nail, 2015: 2. – saját fordítás.)

Míg a migráció főáramú szakirodalmának kritikájaként értelmezhető Nail-féle gondolat a migrációban fellelhető deprivációt emeli ki, a feminista gondolkodók a társadalmi nemek különbségéből fakadó hátrányokra fókuszálnak. A két nézőpont kombinációja a migráció politikaelméleti korrekciójának alapjait jelentheti, hiszen arra mutat rá, hogyan függ össze a mobilitás és a migráció a nemi (és más, például faji, etnikai, szexuális alapú, életkor alapú vagy társadalmi osztályhoz tartozáson alapuló) diszkriminációval. A migráció és az egyenlőtlenség kérdése több esetben is megjelenik a feminista szakirodalomban.

A már említett feminista elméletek egy eddig nem említett ága, a „multi-kulturális feminizmus” a nők csoportjai közötti különbségekre összpontosít, és előszeretettel foglalkozik a migráció és a kolonizáció, valamint bőrszín és etnikai hovatartozás következtében eltérő női tapasztalatokkal (Tong, 2008: 200–220.). Amennyiben kifejezetten a migráció tekintetében vizsgáljuk a kérdést, a leginkább szembeötlő jelenség a határellenőrzésben szerepet játszó szexizmus és rasszizmus (Fine, 2016). Ha pedig a migrációról szóló normatív

vitákat motiváló egyik elképzelés helyett – amely a bevándorlók fogadó államokra jelentett fenyegetésének kérdését járja körül – inkább feminista nézőpontból vizsgáljuk az emberek mozgását, vagy akár kifejezetten a bevándorlást, az lehetőséget teremt arra, hogy azzal foglalkozzunk, újratermeli-e magát a bevándorló családok patriarchális viszonyrendszere; vagy éppen a migrációs lehetőségek jelenthetik-e a kiutat sokaknak arra, hogy felszabaduljanak az őket elnyomó hatalmi viszonyok alól; illetve milyen implikációkkal bír a társadalmi-politikai világunkra nézve az egyik, illetve a másik eshetőség. Szintén a migráció politikaelméletét gazdagíthatja a gender és a munkaerőpiaci részvétel kapcsolatában született feminista irodalom, amely érinti a nemek eltérő oktatási lehetőségeit, a nők reprodukív jogának korlátozását, valamint a gyakorlatban munkaként el nem ismert házimunka, gyermek-, idős- és beteggondozás, alulfizetett gyárimunka, szexualizált munka és prostitúció, amelyeket elsődlegesen nők végeznek és gyakran a nők férfiak általi szexuális kizsákmányolásán alapszanak (Ferguson, 1989; Freibach-Heifetz és Stopler, 2008, Pateman, 1988; Okin, 1989a; Tong, 2003: 223–224.). Ezek a feminista elképzelések, amelyek figyelemmel vannak a bizonytalanságra, diszkriminációra, függőségre, uralomra, elnyomásra és kizsákmányolásra, amik gyakran együtt járnak az emberek mozgásával, tovább gazdagíthatja a migrációról való elméleti vizsgálódást.

A migrációs politikaelmélet feminista korrekciójának harmadik csoportjába azokat az feminista elméleteket sorolom, amelyek már a *köz* és a *magán* elválasztásának kapcsán kritizálják nem feminista kortársaikat. Ahogy korábban említettem, a szakirodalom nem-feminista ága és a feminista politikaelméletek közötti egyik fő vita, hogy az utóbbiak amiatt kritizálják az előbbieket, mert azok alapvető dichotómiát vélnek felfedezni a férfiak, a racionalitás és a politika uralta közélet, illetve a nők, az érzelmek és a személyes kapcsolatok által vezérelt magánélet között (Okin, 1989a: 110–111.; lásd még: MacKinnon, 1989: 95.). Ezért míg a radikális feminizmus „a személyes: politikai” jelszava nyomán a köz és magán dichotómiájának teljes eltörlését tűzi ki célul, addig a liberális megközelítések inkább a gender által strukturált társadalmi intézmények, elsősorban a család újraértelmezését követelik, arra alapozva érveiket, hogy a család a szocializáció elsődleges színtere, ezért fundamentális jelentőséggel bír abban, ahogyan magunkra tekintünk, és elsődleges forrása a nemi egyenlőtlenségeknek és a nők közéletből való kizárásának (Haslanger, 2012: 285.; Okin; 1989a; 1989b: 128–132.; Pateman, 1988: 141.).

A köz és magán dichotómiájának és a nők politikai életből való kirekesztésének kritikája a migráció elméletei számára is fontos meglátásokat tartogat. A feminista gondolkodók rámutattak arra, hogy míg a dichotómia azt feltételezi, hogy a magánélet teljesen szabad az állami beavatkozástól, a valóság az, hogy az állam döntő szereppel bír a magánélet és a családi élet tekintetében (kezdve azzal, hogy az állam határozza meg, mit ért család alatt).

Amennyiben az elméleti vizsgálódás és a hatóságok is csupán a migráns férfiak poggyászaként tekintenek a nőkre és a fiatalok migránsokra, azzal nemcsak megerősítik a fennálló nemi egyenlőtlenségeket, hanem érzéketlen maradnak azzal az erőszakkal szemben, amely a migráns emberek magánéletében történik, és azokkal a hátrányokkal, amelyekkel a migráns nőknek és gyermekeknek a helyzete együtt jár. Emiatt a feminista megközelítéseknek a köz és magán problémájára érzékeny csoportja a bevándorlók kizárásának és befogadásának problémájára összpontosító elméletek korrekciójaként is tekinthető.

Etikai szint

A migráció feminista megközelítéseinek harmadik szintje – az empirikus és a politikaelméleti szint mellett, amelyen a meglévő feminista elképzelések kihívást és korrekciót jelenthetnek a migráció politikaelméletének uralkodó diszkussziójára nézve – az etikai szint. Etikai értelemben a főáramú gondolkodásnak azok a feminista etikák jelenthetik az alternatíváját, amelyek a bevándorlás etikája helyett a migráció jellegzetesen *feminista etikáit* kínálják. Bár a „feminista etika” a szakirodalomban olyan megközelítéseket takar, amelyek igyekeznek „megérteni, kritizálni és korrigálni azt, ahogyan a társadalmi nem a morális és társadalmi elképzeléseinkben és gyakorlatainkban működik” (Lindemann, 2019: 15.), a gondoskodás és a sebezhetőség etikai olyan szubsztantív etikai elméletek, amelyek az ismert etikaiakat, így a kantianust és utilitariust vagy az igazságosság elméleteit hivatottak helyettesíteni (ibid.: 75–99.).

A gondoskodás etikája a pártatlan, személytelen és univerzális etikai elméletekkel ellentétben egy olyan megközelítést kínál, amely morális jelentőséget tulajdonít azoknak a „nőiesnek”, femininnek tekintett értékeknek, mint amilyen a gondoskodás vagy az emberi kapcsolatok kiemelt szerepe. Ez az etika azokon a már említett empirikus és politikaelméleti elképzeléseken alapszik, amelyek rámutatnak, hogy a gyakorlatban mind a fizetett, mind a fizetetlen gondoskodási, gondozói munkát – beleértve a gyermekek nevelését, valamint az idősek és betegek gondozását – többnyire nők végzik. A feministák ezért amellet érvelnek, hogy ezekben a gondoskodó viszonyokban, amelyek alapvetően feminin jellegűek (Gilligan, 1982; Noddings, 2013), a gondoskodó szerep morális értelemben elismerést igényel, illetve a gondoskodásnak nemtől független felelősségnek kell lennie (Ruddick, 1989; Held, 1993; 2007; Kittay 1999).

A gondoskodás etikája normatív értelemben a migráció politikaelméletét uraló speciális nézőpont alternatíváját kínálhatja. Amíg a főáramú diszkusszió az állam és a bevándorló viszonyában jelenik meg, ami miatt a vitát a *migránsok*, közülük is elsősorban a *bevándorlók jelentette veszély* fogalma uralja, addig

a gondoskodás etikája alkalmas a *migránst fenyegető veszélyek* felismerésére, mint amilyenek a kizsákmányoló vagy hierarchikus társadalmi viszonyok.

A globális „gondoskodási láncra” reflektálva, amely a gondozásra szakosodott munkaerő áramlását írja le, több feminista kutató is megkísérelte a migráció kontextusára alkalmazni a gondoskodás etikáját. Hamington (2017) és Raghuram (2012) például arra mutat rá, hogy mivel a gondoskodás etikája a gondozott és a gondoskodó közötti speciális kapcsolaton alapszik, ezért a bevándorlókkal szembeni bánásmód nem univerzalizálható. Emiatt Hamington amellett érvel, hogy a gondoskodás etikájának ebben a kontextusban a *hospitalitás* elvében kell megmutatkoznia (Hamington, 2017: 249.). Datta et al. (2010) szintén empirikus kutatásra alapozva vázolja fel a migráció egyfajta gondoskodási etikáját, amelyet szerinte elsősorban a nemzetközi migráció, a nemzetiség és a gender tényezője befolyásol. Robinson (1999) pedig a „gondoskodás kritikai etikáját” alkalmazza a nemzetközi viszonyok területén, és amellett érvel, hogy a migráció több (önkéntes és kényszerített) formájának kihívásait a gondoskodás etikáján keresztül érdemes megközelíteni. Egy ilyen megközelítés, mint a migrációra alkalmazott gondoskodás etikája, rávilágít a társadalmi viszonyok szerepére, sürgeti a politikai közösség egy olyan szemléletét, amely túlnyúlik az egyenlő állampolgárság fikcióján, és tekintettel van a valódi emberi tapasztalatokra és sebezhetőségeire. A gyakorlatban ez azt jelentheti, hogy a migrációra adott normatív válaszoknak nemcsak a nyilvánvaló, gazdasági, kulturális vagy politikai értelemben vett okokra és hatásokra, hanem a migrációban rejlő egyenlőtlenségekre és elnyomásokra is reflektálnia kell.

KONKLÚZIÓ: A FEMINISTA PERSPEKTÍVA KIHÍVÁSAI

A tanulmányban a migrációról való sikeres és átfogó elméletalkotás kérdését jártam körül. Először azt igyekeztem bemutatni, hogy a téma főáramú politikaelméletét uraló fő álláspontok – a liberális nacionalizmus és a kozmopolitizmus – ugyanattól az ismeretelméleti problémától, a *módszertani nacionalizmus* iránti elfogultságtól szenvednek. Bár a módszertani nacionalizmus kritikája nem feminista sajátosság, a tanulmányban kifejezetten azt vizsgáltam, hogy a feminizmusok mennyiben jelenthetnek megoldást a beazonosított kihívásokra. Amellett érveltem, hogy emiatt a migráció jelenségét és normatív implikációit abban az esetben érthetjük meg, ha a főáramú vitától egyet hátra lépve egy olyan, *kritikai kozmopolita* nézőpontból közelítjük meg a témát, amely egészen más szemmel tekint a migrációra és a *migráns figurájára*. Ezután azt igyekeztem bemutatni, hogy a feminizmus, pontosabban a különféle feminista elképzelések magukban hordozzák annak a lehetőségét, hogy ilyesfajta szemszögből közelítsék meg a migrációval kapcsolatos kérdéseket, ezáltal egyfajta *korrekcióját* vagy *kiegészítését* jelentsék a főáramú diszkusszióknak. Ezt úgy

igyekeztem alátámasztani, hogy a feminista elképzelések három különböző – empirikus, politikaelméleti és etikai – szintjét azonosítottam, és rávilágítottam, hogy az egyes szinteken megjelenő feminista elképzelések mivel *járulnak* vagy *járulhatnának* hozzá a migráció politikaelméletéhez. A feminista kontribúciók gyakorlati jelentősége kétrétű: a feminizmusok efféle interpretációja a migráció kontextusában egyrészt azt az optimista elképzelést támasztja alá, amely szerint létezik alternatívája a gyakran téves előfeltevéseken és korlátozott nézőponton alapuló főáramú diszkusszióknak. Másrészt arra is rámutat, hogy lehetséges normatív értelemben reflektálni azokra a migrációval járó kihívásokra is, amelyek gyakran csak a *migráns nézőpontjából* értelmezhetők; így a politikaelmélet relevanciája sokkal erősebbé válhat a gyakorlati politikai útmutatás tekintetében. Bár a praktikus alkalmazhatóság nem szükségszerűen célja a politikaelméleti vizsgálódásnak, a migrációhoz hasonló, kihívásokkal teli kérdésekben, amelyek ráadásul gyakran a közvéleményt is foglalkoztatják, fontos erény lehet, ha a tudomány kézzelfogható válaszokat tud kínálni.

A feminista megközelítések azonban több nehézséget is magában hordoznak, ami magyarázatot jelenthet arra nézve, miért nem jellemző a szakirodalomra a migráció átfogó, feminista politikaelméleti vizsgálata. Az első nehézséget az jelenti, hogy mind a „feminizmus”, mind a „migráció” vitatott és tágan definiált fogalmak, ezért a feminizmust a migráció kontextusában értelmezni rendkívül összetett folyamat révén lehetséges, ráadásul mindkét fogalomnak gyakori a pejoratív áthallása a közbeszédben, de még az akadémiai szférában is. A negatív felhang okai a tudományos kutatásban jelenlévő pusztá szexizmustól a mögöttes elképzeléseket befolyásoló androcentrikus előítéleteken át egészen a társadalmi nemmel kapcsolatos adatok rögzítésének nehézségéig terjedhetnek (Nawyn, 2010: 758–759.). Ezekből következik a második nehézség, a feminizmus „gettoizációja”, azaz, hogy a tudományos szférában a feminista elképzelések azzal a sajátossággal bírnak, hogy előbb jutnak el más diszciplínák feminista gondolkodóinak körébe, még mielőtt a saját diszciplína nem feminista kutatóit elérnék (Bryson 2003: 4; Nawyn, 2010: 752.). A harmadik nehézség a migrációról való elméletalkotást érinti: az egyes *feminizmusok* annyira eltérő kérdésekre irányulnak, és olyan széles skálán mozognak a liberális feminizmustól a multikulturális és interszekcionalista feminizmuson át a radikális feminizmusig, amik gyakran éppen egymással szemben is megfogalmazzák kritikájukat, hogy nehéz lenne a migráció egy olyan megközelítését megalkotni, amellyel valamennyi feminista elégedett volna. Ezek a nehézségek komoly kihívást jelentenek a politikaelméleti vizsgálódás szempontjából, ugyanakkor a tanulmány remélhetőleg meggyőző érveket sorakoztatott fel mellett, hogy ezek ellenére miért kellene a migráció politikaelméletének bizonyos mértékig feministának lennie.

- Abizadeh, Arash (2010): Democratic Legitimacy and State Coercion: A Reply to David Miller. *Political Theory*, 38 (1): 121–130. <https://doi.org/10.1177/0090591709348192>.
- Bauböck, Rainer (2018): *Democratic Inclusion: Rainer Bauböck in Dialogue*. Manchester, Manchester University Press.
- Beck, Ulrich (2004): Cosmopolitical Realism: On the Distinction between Cosmopolitanism in Philosophy and the Social Sciences. *Global Networks*, 4 (2): 131–156. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2004.00084.x>.
- Beitz, Charles (1999): Social and Cosmopolitan Liberalism. *International Affairs*, 75 (3): 515–529. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.00091>.
- Benhabib, Seyla (2004): *The Rights of Others Aliens, Residents, and Citizens*. Cambridge–New York, Cambridge University Press.
- Benhabib, Seyla (1987): The Generalized and the Concrete Other: The Kohlberg–Gilligan Controversy and Feminist Theory. In: Benhabib, S.–Cornell, D. (eds.): *Feminism as Critique: On the Politics of Gender*. University of Minnesota Press, 77–95.
- Benhabib, Seyla–Cornell, Drucilla (eds.) (1987): *Feminism as Critique: On the Politics of Gender*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Bojer, Hilde (2000): Children and Theories of Social Justice. *Feminist Economics*, 6 (2): 23–39. <https://doi.org/10.1080/13545700050076098>.
- Bryson, Valerie (2003): *Feminist Political Theory: An Introduction*. 2nd ed. Houndmills–Basingstoke–Hampshire–New York, Palgrave Macmillan.
- Carens, Joseph (2013): *The Ethics of Immigration*. New York, Oxford University Press.
- Carens, Joseph (1987): Aliens and Citizens: The Case for Open Borders. *The Review of Politics*, 49 (2), 251–273.
- Castles, Stephen–Miller, Mark (1993): *The Age of Migration*. New York, Macmillan Press.
- Chernilo, Daniel (2006): Social Theory’s Methodological Nationalism: Myth and Reality. *European Journal of Social Theory*, 9 (1): 5–22. <https://doi.org/10.1177/1368431006060460>.
- Crenshaw, Kimberlé (1989): Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine. Feminist Theory, and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1. 139–167.
- Datta, Kavita et al. (2010): A Migrant Ethic of Care? Negotiating Care and Caring among Migrant Workers in London’s Low-Pay Economy. *Feminist Review*, 94 (1): 93–116. <https://doi.org/10.1057/fr.2009.54>.
- De Genova, Nicholas (2016): The “European” Question: Migration, Race, and Post-Coloniality in “Europe”. In: A. Amelina–K. Horvath–B. Meeus (eds.): *An Anthology of Migration and Social Transformation, IMISCOE Research Series*. Cham, Springer International Publishing, 343–356.
- Delanty, Gerard (2006) The Cosmopolitan Imagination: Critical Cosmopolitanism and Social Theory. *The British Journal of Sociology* 57 (1): 25–47. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2006.00092.x>.
- Disch, Lisa Jane–M. E. Hawkesworth (eds.) (2016): *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- Ferguson, Ann (1989): *Blood at the root: Motherhood, Sexuality and Male dominance*. Pandora Press.

- Fine, Sarah (2016): 'Immigration and Discrimination'. In: S. Fine–L. Ypi (eds.): *Migration in Political Theory*. Oxford University Press, 125–150.
- Freibach-Heifetz, Dana–Gila Stopler (2008): On Conceptual Dichotomies and Social Oppression. *Philosophy & Social Criticism*, 34 (5): 515–535. <https://doi.org/10.1177/0191453708089197>.
- Gilligan, Carol (2003): *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Harvard University Press, 38. print.
- Gold, Steven–Nawyn, Stephanie (eds.) (2013): *Routledge International Handbook of Migration Studies*. London–New York, Routledge.
- Gutmann, Amy (1980): Children, Paternalism and Education: A Liberal Argument. *Philosophy and Public Affairs*, 9 (4): 338–358.
- Hamington, Maurice (2017): Social Readiness: Care Ethics and Migration. In: S. W. Bender–W. F. Arrocha (eds.): *Compassionate Migration and Regional Policy in the Americas*, London: Palgrave Macmillan UK. 237–252.
- Haslanger, Sally Anne (2012): *Resisting Reality: Social Construction and Social Critique*. New York, Oxford University Press.
- Held, Virginia (1993): *Feminist Morality: Transforming Culture, Society and Politics*. Chicago, University of Chicago Press.
- Held, Virginia (2007): *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*. New York–Oxford, Oxford University Press.
- Jacobs, Dirk–Devleeshouwer, Perrine (2016): Migrant Children and Educational Challenges. In: Triandafyllidou, A. (ed.): *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies*. Routledge.
- Jaggar, Alison–Rothenberg, Paula (eds.) (1993): *Feminist Frameworks: Alternative Theoretical Accounts of the Relations between Women and Men*. 3rd ed. New York, McGraw-Hill.
- Kerber, Linda (2009): The Stateless as the Citizen's Other: A View from the United States. In: Benhabib S.–Resnik J. (eds.): *Migrations and Mobilities: Citizenship, Borders and Gender*. NYU Press, 76–124.
- Kittay, Eva Feder (1999): *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency*. New York, Routledge.
- Laborde, Cécile (2008): *Critical Republicanism: The Hijab Controversy and Political Philosophy*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- Lindemann, Hilde (2019): *An Invitation to Feminist Ethics*. 2nd edition. New York, Oxford University Press.
- MacKinnon, Catharine (1989): *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, Harvard University Press.
- Miller, David (2010): Why Immigration Controls Are Not Coercive: A Reply to Arash Abizadeh. *Political Theory*, 38 (1): 111–120. <https://doi.org/10.1177/0090591709348194>.
- Miller, David (2016): *Strangers in Our Midst: The Political Philosophy of Immigration*. Cambridge, Harvard University Press.
- Nail, Thomas (2015): *The Figure of the Migrant*. Stanford, Stanford University Press.
- Nawyn, Stephanie (2010): Gender and Migration: Integrating Feminist Theory into Migration Studies: Feminist Theory and Migration Studies. *Sociology Compass*, 4 (9): 749–765. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00318.x>.

- Noddings, Nel (2013): *Caring: A Relational Approach to Ethics & Moral Education*. 2. ed., updated. Berkeley, University of California Press.
- Okin, Susan Moller (1989a): *Justice, Gender, and the Family*. New York, Basic Books.
- Okin, Susan Moller (1989b): Reason and Feeling in Thinking about Justice. *Ethics*, 99 (2): 229–249. <https://doi.org/10.1086/293064>.
- Passerini, Luisa et al. (2010): Editor's Introduction. In: L. Passerini et al. (eds.): *Women Migrants from East to West: Gender, Mobility, and Belonging in Contemporary Europe*. New York–Oxford, Berghahn Books, 1–20.
- Pateman, Carole (1988): *The Sexual Contract*. Stanford, Stanford University Press.
- Pogge, Thomas (1992): Cosmopolitanism and Sovereignty. *Ethics*, 103 (1): 48–75.
- Raghuram, Parvati (2012): 'Global Care, Local Configurations – Challenges to Conceptualizations of Care'. *Global Networks*, 12 (2): 155–174. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2012.00345.x>.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris.
- Rawls, John (2008): *A népek joga: Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*. Fordította: Krokovay Zsolt. Budapest, L'Harmattan.
- Robinson, Fiona (1999): *Globalizing Care: Ethics, Feminist Theory, and International Relations*. Boulder, Westview Press.
- Ruddick, Sara (1990): *Maternal Thinking: Towards a Politics of Peace*. 1st British publication. London, The Women's Press.
- Sager, Alex (2016): Methodological Nationalism, Migration and Political Theory. *Political Studies*, 64 (1): 42–59. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12167>.
- Sager, Alex (2018): *Toward a Cosmopolitan Ethics of Mobility: The Migrant's-Eye View of the World*. Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan.
- Schwartzman, Lisa (2006): *Challenging Liberalism: Feminism as Political Critique*. University Park, Pennsylvania State University Press.
- Tan, Kok-Chor (2004): *Justice without Borders: Cosmopolitanism, Nationalism, and Patriotism*. Cambridge University Press.
- Thorne, Barrie et al. (2001): 'Transnational Childhoods: The Participation of Children in Processes of Family Migration'. *Social Problems*, 48 (4): 572–591. <https://doi.org/10.1525/sp.2001.48.4.572>.
- Tong, Rosemarie (2009): *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. 3rd ed. Boulder, Westview Press.
- Ujlaki, Anna (2020): Republikanizmus: A Migráció egy lehetséges értelmezése? *Politikatudományi Szemle*, 29 (2): 25–44. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.25>.
- Váradi Mónika Mária (2018) (szerk.). *Migráció alulnézetből*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete–Augmentum.
- Wellman, Christopher Heath–Cole, Phillip (2011): *Debating the Ethics of Immigration: Is There a Right to Exclude?* Oxford, Oxford University Press.
- Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2 (4): 301–334. <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00043>.
- Young, Iris Marion (1989): Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. *Ethics*, 99 (2): 250–274.